

Janine Driancourt-Girod, *Den sällsamma historien om lutheranerna i Paris: från Ludvig XIII till Napoleon* (Stockholm: Atlantis, 2011). 358 s.

Detta arbete utkom på originalspråket franska för över 20 år sedan, under titeln *L'insolite histoire des luthériens de Paris* (1992), men har först nu översatts till svenska, av Kristina Ekelund, vilket naturligtvis ger det en förnyad aktualitet i de skandinaviska länderna. En fördel med dröjsmålet är att bibelcitaten kunnat återges från 2001 års svenska bibelöversättning.

Boken ger en detaljerad och målande beskrivning av några av de mest betydelsefulla skandinaviska länkarna med "kontinenten" i tidigmodern tid, från reformation till revolution, vid sidan av de rent diplomatiska, nämligen de svenska och danska utlandsförsamlingarna i Paris. Den svenska församlingen fick en särskild uppblomstring som ekumenisk och kulturell mötesplats när Nathan Söderblom var dess kyrkoherde, åren kring förra sekelskiftet. Här behandlas dock endast tiden från 1626 (för den danska församlingens del 1744) till 1806, alltså de århundraden då furstarna långsamt tvingades göra avkall på principen "cuius regio, eius religio" och tillåta sina undersåtar att tänka fritt i religionsfrågan.

Arbetet bygger på en långvarig och omfattande forskningsinsats av den franska historieläraren Janine Driancourt-Girod (1926–2008). År 1968 hittade hon i ett rivningsfärdigt protestantiskt tempel i hjärtat av Paris ett stort antal dokument från 1500-, 1600- och 1700-talet, som gällde huvudstadens lutherska trosbekännare. Till märkvärdigheterna hörde ett par signerade brev från Luther och Melancton. Efterforskningar i Versailles, Paris, Frankfurt, Köpenhamn och Stockholm ledde till nya upptäckter, och projektet utmynnade slutligen i en doktorsavhandling i fyra delar vid Sorbonne (université de Paris IV). Eftersom ämnet har stort allmänintresse är det förstäligt om författaren också

velat tillhandahålla frukterna av sitt arbete i denna kondenserade enbandsversion.

Boken ger anledning till en bred reflexion över det andliga klimatet i länder där katolskt och protestantiskt möttes, under de århundraden då absolutismen sakta övergick i "upplyst despoti". 1700-talet brukar med rätta beskrivas som den tid då den upplysningens krav på frihet och jämlikhet, liksom idén om religiös tolerans, fick varaktigt fotfäste i Europa. Även om andra länder hunnit längre i sin politiska utveckling var det Frankrike som stod som det stora föredömet för bildade skandinaver, inte minst tack vare "filosoferna" och *l'Encyclopédie*.

Synen på Frankrike som den andliga odlingens hemland i Europa levde kvar in på 1900-talet och delades säkert av en på sin tid tongivande svensk kritiker som Olof Lagercrantz. I *Dagbok* (Wahlström & Widstrand, tredje upplagan, 1954) berättar han om sin strikt alfabetiskt ordnade bokhylla. Uppställningen leder till oväntade möten och ibland oacceptabla kulturkrockar. Vad hade exempelvis den svenske biskopen och kyrkohistorikern Andreas Olavi Rhyzelius (1677–1761) att göra med den schweiziske filosofen Jean-Jacques Rousseau, frågar sig Lagercrantz. "När jag bläddrar i Rhyzelii Stift- och biskopskrönika, utgiven i Linköping 1752 ett par år efter det Rousseau vann den pristävlan som gjorde hans namn världsbekant, måste jag baxna. Så långt efter var vi alltså här uppe i Norden. Så mycket hade vi att hämta igen. Denna krönika med sin vidskepelse, sin totala avsaknad av kritik, sina svårlästa gotiska typer och titelsidan ett monstrum av fulhet!" (s. 139)

Nu var det kanske en smula orättvist att jämföra den stackars biskopen med ett av världslitteraturens största namn. Men det ligger en uppenbar sanning i den stränge smakdomarens säkert mera generellt menade omdöme, som på grund av sin eleganta udd etsade sig fast i mitt minne, när jag för många år sedan första gången läste hans *Dagbok*. Sverige låg efter, liksom flertalet andra länder, och vad vi vid

denna tid hade att uppvisa av högre bildning och förfining var i stort sett identiskt med det som våra förfäder kunnat inhämta från Frankrike eller åtminstone med franska språket som förmedlare. Det gällde i första hand naturvetenskap, konst och litteratur. En påverkan eller ens en dialog i teologiska och religionsfilosofiska spörsmål var däremot knappast möjlig. Den katolska, skolastiska traditionen var starkt levande i Frankrike, även om den utsattes för attacker baserade på upplysningens kritiska tänkande, medan Sverige dominerades av ett tyskt, reformatoriskt tankegods, som i stort sett fick stå oemotsagt.

Det må vara osagt vad den lutherska församlingen i Paris kan ha betytt som förmedlare mellan nord- och centraleuropeisk kultur. Även efter reformationen behöll den franska huvudstaden i viss mån sin dragningskraft på tyska, skandinaviska och baltiska studenter, som fraktades dit per båt, med Rouen som angöringshamn. Vissa präster bidrog, i kraft av sin personlighet och sin mångfasetterade utbildning, till att befästa banden mellan Nordeuropa och Paris i både politiskt och religiöst avseende. Till de tidigaste hör den "barmhärtige samariten" Jonas Hambræus, som i ungdomen sändes till Paris av kung Gustav II Adolf själv för att förbereda sig för uppdraget som kunglig hovpredikant. Samtidigt skulle han fullfölja sina studier i orientaliska språk, vilket så småningom renderade honom en professur i ämnet vid Sorbonne. Han inträdde som pastor vid det nyöppnade lutherska kapellet i samband med Axel Oxenstiernas besök hos kardinal Richelieu 1635 och Hugo Grotius utnämning till posten som Sveriges ambassadör. Drygt 100 år senare, kring 1700-talets mitt, innehades kyrkoherdetjänsten av den ryktbare elsassiske prästen och "magikern" Carl Friedrich Baer, som med sin "trollstav" tycktes kunna lösa alla problem som följde med hans uppdrag.

Baer avlöstes av en annan elsassare, Carl Christian Gambs. Denne blev ensam kvar som offentlig representant för Sverige sedan

ambassadören Erik Staël von Holstein och hans berömda maka Germaine, född Necker, hemkallats av Gustav III, efter att ha drivit sitt eget, till sist alltför farliga politiska spel. Gambs lyckades bland annat hindra att församlingsregistren utlämnades till "les Bonnets rouges". Tack vare hans envishet och mod räddades förmodligen ett antal människor till livet. Och dokumenten som sådana undgick det öde som drabbade större delen av stadens befolkningsregister i de av en grupp kommunarder anlagda bränderna i Paris rådhus och justitiepalats 1871!

Det var den danske ambassadören och sedermera statsministern Johann Hartwig Ernst von Bernstorff, den franske utrikesministern Choiseuls vän och själv blivande dansk utrikesminister, som år 1744 vågade ta steget att öppna det lilla danska ambassadkapellet för alla lutheraner i Paris. Redan efter ett par år fick han vid sin sida en synnerligen kompetent men starkt konservativ och ortodox pastor, Mathias Schreiber. Schreiber var en mycket bildad man, som utöver sitt tyska modersmål även behärskade danska och franska. Liksom Baer stannade han i sin tjänst ända till 1784. Han höll dock envist fast vid tyskan som det enda språk han ville begagna i sin ämbetsutövning. Efter hand som församlingsmedlemmarna förfranskades tenderade de därför att ansluta sig till sina lutherska bröder i den svenska församlingen, "som [hade] rykte om sig att vara mer distingerad och mer fransk" (s. 156).

År 1790 inträdde den danskfödde Christian Georg Wilhelm Göricke som pastor i den danska församlingen. Han talade förutom sitt modersmål även tyska, tack vare att han var född i Holstein, och franska, efter att ha tillbringat barndomen i Glückstadt, dit en grupp franska reformerta flyktingar hade sökt sig. Göricke förtjänar liksom Gambs att nämnas för att han så tappert höll stånd mot revolutionens anlopp. I påskhelgen 1794, mitt under det blodiga Skräckväldet, delade han ut nattvardens sakrament till fyra lika modiga

församlingsmedlemmar, en skräddare, en möbelsnickare, en tunnbindare och fästmän till en pyrotekniker!

Författarens strävan har inte så mycket varit att skildra en utsatt kristen minoritets ideologiska och politiska dilemma som att på ett konkret och faktarikt sätt orientera oss om dessa små skarors liv i helg och söcken. Det dokumentära material varpå avhandlingen vilar har gynnat ett socialhistoriskt och individrelaterat perspektiv. 1600-talet var visserligen med författarens ord en "furstarnas tid", men de lutherska församlingarnas livsföring präglades av en enkelhet som gränsade till fattigdom, och vars blotta beskrivning ibland ter sig svåruthärdlig. Det är en "underklass" av arbetssökande gesäller, studenter, medellösa och sjuka från de protestantiska länderna som kommer oss till mötes. De lever samma utsatta liv som befolkningens stora massa men måste dessutom ständigt vara beredda på olika former av trakasserier från de makthavande. Farorna söker man möta med en inåtvänd fromhet med förpietistiska drag.

I och med 1700-talets inträde förbättras situationen. Vi går nu "från småfolkets tid till hantverkarnas tid". Det uppstår en marknad för specialiserade hantverkare i den franska huvudstaden: instrument-, peruk-, sadel- och vagnmakare, juvelerare, bronsgjutare, låssmeder och gobelängvävare. Allra högst anseende åtnjöt kanske möbelsnickarna. De var kända för sina arbeten i de ädlaste träslag: körsbär, rosenträ, valnöt, mahogny. Andra eftersökta yrkeskategorier var vaktmästare, betjänter, kockar, lärare, kantorer, trädgårdsmästare. Många kom från de tysktalande länderna, särskilt gränsprovinser som Elsass, Pfalz, Rhenlandet och Württemberg. Det paradoxala var att vakanserna på arbetsmarknaden till icke ringa del betingades av hugenotternas påtvingade landsflykt.

Församlingstillhörigheten var i många fall en förutsättning för överlevnad och dess värde blev extra tydligt när begåvade och idealistiskt

lagda präster axlade den krävande rollen som Paris-församlingens herdar. De förstod att göra tillvaron mera dräglig och meningsfull för den flock de satts att vaka över.

Bokens sidor fylls till avsevärd del av listor över nydöpta och hädangångna församlingsmedlemmar, förteckningar över gåvor och inredningsdetaljer, redogörelser för större händelser i form av visitationer och kungliga besök, minutiöst förda räkenskaper, utredningar av ekonomiska problem och protokoll från rättsliga strider ej att förglömma. Det faktum att församlingen, så småningom de två församlingarna, var knutna till både den svenska och den danska beskickningen och utöver de skandinaviska invandrarna hade ett stort antal tyskspråkiga medlemmar innebar att de kunde påräkna ett brett stöd från mäktiga beskyddare. Det hörde till god ton att välplacerade församlingsmedlemmar bidrog till församlingens överlevnad med större eller mindre donationer. En del kloka "investeringar" gjordes för kapellets utsmyckning, som när en altartavla beställdes från en av församlingens medlemmar, den sedermera så hyllade porträttmålaren Gustaf Lundberg. Men det pekuniära stödet var sporadiskt och oberäkneligt och församlingen kunde även åläggas inköp av sådant som vi inte i dag skulle anse särskilt angeläget. Samme diplomat som tagit initiativ till köpet av altartavlan yrkade också på förvärv av sidenklädda sittmöbler för de förnämsta gudstjänstbesökarna. Lån till behövande betalades inte alltid tillbaka och församlingen fick dra ett tungt lass för att bestrida obemädlades sjukvårds- och begravningskostnader. Vissa år lyckades man hyra sängplatser eller hela rum i katolska sjukhus, men sådana avtal blev sällan bestående. Lutherska trosbekännare som dött i Paris skulle helst jordfästas nattetid och under iakttagande av största möjliga tystnad och diskretion. Att begravas i vigd jord i stället för att kastas i ett dike eller på en avskrädesplats var ett privilegium som måste beviljas av stadens polischef från fall till fall. Även eminenta

franska kulturpersonligheter som Molière och Voltaire bestraffades ju för sin kyrkokritik genom att man försökte förhindra att de fick en värdig begravning.

Att ett svenskt och senare även ett danskt lutherskt kapell, där gudstjänst firades enligt den Augsburgska bekännelsens statuter, över huvud taget kunde komma till stånd var ytterst en följd av Sveriges stormaktsställning och en önskan att befästa de fransk-svenska vänskapsband som etablerats under Trettioåriga kriget. Officerare i fransk tjänst, unga aristokrater på bildningsresa, affärsmän, konstnärer och, framför allt, en lysande rad ambassadörer, envoyéer och residerer gav prestige åt dessa inrättningar. Till den sistnämnda gruppen hörde bland svenskarna Carl Gustaf Bielke, Carl Gustaf Tessin, Claes Ekeblad den yngre, Carl Fredrik och Ulrik Scheffer och Gustaf Philip Creutz och bland danskarna den nyss nämnde Johann Hartwig von Bernstorff, för att bara nämna några gestalter från 1700-talet.

I de lutherska församlingarnas "series pastorum" har inte lika många namn gått till eftervärlden, även om författaren lyckats identifiera ett stort antal av dem. Förteckningen kröns av den redan nämnde Carl Friedrich Baer, som var församlingens pastor i över 40 år, från 1742 till 1784. Baer var lärare och professor vid teologiska fakulteten i sin födelsestad Strasbourg, där han författade arbeten inom så skilda områden som ortodoxi, mystik, filologi och filosofi. Diderot skrev ett uppskattande brev till sin vän, den litteräre yrkeskorrespondenten Frédéric Melchior Grimm, där han särskilt poängterade Baers beläsenhet i Platons skrifter. I ett brev till d'Alembert rörande artikeln "Genève" i *l'Encyclopédie* tar Baer själv ställning för Rousseaus uppfattning att Den Högste "uppenbarat sig genom naturens ordning" (s. 119). I ett annat brev, till kung Gustav III, hävdar han att han varit den förste som skrivit om trosfrihet i Frankrike och till och med hjälpt till att övertyga Voltaire om

nödvändigheten av att man respekterade en sådan frihet.

Baer talade och skrev perfekt svenska och var väl insatt i Sveriges historia. Han var Linnés och Wargentins kontaktperson i Paris och ledamot av lärda akademier i Stockholm, Göttingen, Augsburg och Paris. Gustav Philip Creutz introducerade själv denne världsman i madame Geoffrins berömda salong. Han var personligen bekant med den mäktige utrikesministern Vergennes, en tid Frankrikes sändebud i Sverige. I sin församling tog Baer emot "artister", sångare, skådespelare och dansare, som den katolska kyrkan avvisat, ja, han tillät dem rentav att ingå äktenskap. Han utförde sina prästerliga uppgifter samvetsgrant och var en skicklig administratör, som trots motstånd lyckades driva en skola för barn till tyska församlingsmedlemmar. Han stödde inrättandet av ett tyskt läsebibliotek och lyckades ordna en organiserad hjälpverksamhet för de fattiga, en särskild sjuksal för lutheraner och tillgång för dessa till protestanternas kyrkogård vid Porte Saint-Martin. Kort sagt var han en framstående person, som samtidigt genomförde sitt uppdrag som pastor "medvetet, tillitsfullt, trofast och med kärlek" (s. 124). Janine Driancourt-Girod kan inte hålla tillbaka ett utrop av förtjusning: "Och vilken pastor sedan!"

Den lilla lutherska församlingen i Paris utgjordes alltså huvudsakligen av utlänningar, som i det stora hela lyckats inrätta sig för ett bättre liv än det de lämnat bakom sig i sina hemländer, där de kanske stått utan både arbete, ekonomiska resurser och det primära skyddsnät en familj eller andra anförvanter kan erbjuda. Det var bara i samband med avgörande livshändelser som utbildning, inklusive studier i franska språket, giftermål och begravning som de riskerade att möta oöverstigliga problem.

Det förefaller som om livet för denna numerärt ganska begränsade och trots allt bara sporadiskt hotade grupp av invandrare varit

mera uthärdligt än det tedde sig för de hundratusentals reformerta fransmän som permanent kämpade för sin överlevnad och sin utkomst både i den franska huvudstaden och på olika håll i landsorten. Deras kamp kunde bokstavligen talat gälla liv och död. Denna infödda religiösa minoritet var tillräckligt stor för att inom sig rymma kapabla ledare, förkunnare, advokater, journalister, hantverksmästare och så vidare, men ställdes oupphörligt inför nya svåra utmaningar till följd av lagligt sanktionerade orättvisor och våldsdåd.

Franska revolutionen hade religionsfrihet och religiös tolerans på sitt program, liksom dess fiende Gustav III av Sverige. Både den svenske kungen och de nya franska makthavarna lyckades till väsentliga delar förverkliga detta mål, som också varit det som stått högst på upplysningens agenda. För Paris lutheraner inleddes mot slutet av 1700-talet en ny, dramatisk era, vars första årtionden beskrivs i den avslutande delen av Janine Driancourt-Girods arbete.

Under revolutionsåren får den svenska församlingen betala "priset för sin utveckling". Den har fått rykte om sig att vara "mondän och berömd". Dess medlemsskara av välbeställda hantverkare är tillräckligt förfranskad för att vissa ska ta ställning, agitera och agera, samtidigt som de beskyddas av Sverige, en suverän stat, vars regent tar parti för kungen mot folket. Med de socialt och politiskt mindre integrerade danska församlingsmedlemmarna förhåller det sig däremot så att de "absolut inte känner sig berörda av det som händer" (s. 227).

Janine Driancourt-Girod skriver utifrån sitt franska perspektiv och har avstått från att försöka förklara den lilla församlingens historia utifrån ett större politiskt och internationellt sammanhang. Men när det gäller revolutionsåren växer antalet inofficiella källor i form av rapporter, minnesanteckningar och så vidare, och hon kan inte avstå från att låta oss ta del av de många gånger brutala och

skakande detaljer som där kommer fram. Till pastor Gambbs bestörtning deltog flera av hans skyddslingar, bosatta i den oroliga stadsdelen Saint-Antoine, i kravallerna och även i själva stormningen av Bastiljen. En av hans församlingsmedlemmar var rentav "en man som genom sin hantverksskicklighet bidrog till revolutionens våldsamheter: Jean Tobias Schmidt, tillverkare av giljotinen" (s. 230) De nordiska ambassaderna hamnar i ett ytterst kritiskt läge. Vid den svenska var kungens egentlige förtroendeman inte längre den revolutionärt sinnade ambassadören Staël von Holstein utan den rojalistiske generalen och diplomaten Axel von Fersen. Han organiserade som bekant det franska kungaparets misslyckade flyktförsök, som avbröts i Varennes.

Efter det eldprov för de båda församlingarna som revolutionsåren inneburit inträder "de ansedda medborgarnas tid", då man söker återupprätta de båda kapellen till vad de tidigare varit. Men tiderna har förändrats, och nya förvecklingar leder till att en gemensam ledning etableras, under ett konsistorium som i sin tur lyder under direktoriet för Augsburgska bekännelsen i Strasbourg. De gamla församlingarna måste finna sig i detta, och kejsaren ger Seine-departementets prefekt tillstånd att inköpa en av Paris äldsta kyrkor, Billettes-kyrkan i Mairais-kvarteren, och upplåta den som gemensam gudstjänstlokal för lutheranerna i Parisregionen. Efter ett omfattande renoveringsarbete invigdes kyrkan högtidligen för sitt nya syfte söndagen den 29 november 1809.

Det är lovvärt att förlaget Atlantis låtit översätta en bok som denna till svenska. Översättaren har gjort ett gediget arbete inom ett specialområde som rymmer sina särskilda språkliga fallgropar. Med tanke på de många namn på personer, byggnader och platser som virvlar förbi hade det varit önskvärt med ett eller flera register. Janine Driancourt-Girod utarbetade faktiskt fristående sådana, i anslutning till hennes tills vidare oöversatta verk *Ainsi priaient les luthériens* (1992). Dessa *Registres*

des Communautés lutbériennes des ambassades de Suède et du Danemark à Paris de 1679 à 1810, utgivna 2002, omfattar två band. Vad som bjuds i den här föreliggande boken är en notapparat och en kronologisk, parallell tabell över Sveriges och Danmarks regenter, Paris-ambassadörer och pastorer vid de svenska och danska, som vi sett till väsentlig del tyskspråkiga kapellen, för den studerade epoken. Kanske kunde också en mera utbyggd kommentar rörande vissa titlar och institutioner och hur dessa bäst ska översättas och förstås ha varit på sin plats. Författaren tycks ibland ha haft svårt att skaffa sig exakta upplysningar om stavningen av de nordiska sändebudens namn, liksom om deras titlar och verksamhetsår, data som i förekommande fall hade kunnat korrigeras och kompletteras i den svenska utgåvan. Men oavsett vad man gör för att "normalisera", är och förblir praxis rörande just stavningen av äldre egennamn som bekant lite svävande.

Sven Björkman

Sean A. Eddie, *Freedom's Price: Serfdom, Subjection, & Reform in Prussia, 1648–1848* (Oxford: Oxford University Press, 2013). 384 s.

Når vi taler om frihed gennem historien, er vi ofte prægede af en moderne opfattelse af frihed som en udelukkende moralsk kategori. Sådan har opfattelsen dog ikke nødvendigvis altid været. I indledningen til bogen *Freedom's Price* vender den britiske historiker Sean Eddie da også med det samme vores almindelige antagelser på hovedet med erklæringen: Før frihed blev en menneskeret, var det en handelsvare. Netop frihed som handelsvare, som økonomisk kategori, er hvad Eddie har sat sig for at belyse gennem et studie af det Preussiske landvæsen fra den Westfalske fred i 1648 til de omfattende landbrugsreformer i begyndelsen af det 19. århundrede.

Overordnet er der altså tale om et primært økonomihistorisk studie. Sideløbende med bogens egentlige hovedtema har Eddie dog også et klart mellemværende med den eksisterende forskningstradition. Som det er mange bekendt, har den tyske historieskrivning gennem de sidste 70 år stået overfor adskillige fortolkningsproblematikker. Dette gælder i allerhøjeste grad også den historieskrivning, der knytter sig til den preussiske historie. Siden 1945 blev denne i høj grad præget af at være en fortælling om Tysklands vej til skam og nederlag. Preussen var blevet en idé, der skulle fjernes. Den nyere generation af historikere har dog forsøgt at udfordre dette billede og det er netop denne nyere, såkaldte revisionistiske retning i forskningen, Eddie med egne ord skriver i forlængelse af. Af denne grund har forfatteren givet diskussionen med forskellige tidligere tolkninger i forskningslitteraturen en fremtrædende plads gennem hele fremstillingen.

Bogen, der er skrevet på baggrund af Eddies ph.d.-afhandling, er disponeret i tre hoveddele. I den første del, omhandlende godsets økonomi, analyserer Eddie det preussiske godssystem gennem det 18. århundrede med henblik på at forklare dets iboende økonomiske rationale; både set fra statens fiskale synspunkt og godsejerens og bøndernes indbyrdes interesser, forpligtelser og udbytter i systemet. Fremfor at se godset som en legaliseret kontrol med befolkningen, advokerer Eddie for at anskue det som et økonomisk system baseret på fordeling og bevaring af kapital med gensidige rettigheder, ansvar og udbytte. Det er således et centralt sigte hos Eddie at se adlen og godsejerne som mere end blot privilegerede og undertrykkende overherrer. Deres forpligtelser og ansvar overfor bønderne, såsom beskyttelse, kompensation og vedligeholdelse af bøndernes jord, gik i samtiden under betegnelser som *Konversation* og *Bauernschutz*. I forskningen er disse begreber ofte blevet afvist som værende rent teoretiske og fjerne fra almindelig praksis,